

Lapsia voimistelutelineillä Yliskylän koulun (nyk. Laajasalon peruskoulu) pihalla.

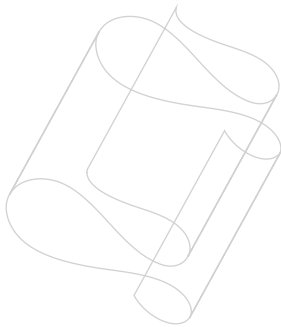
Kuva: Eeva Rista, 1970
Helsingin kaupunginmuseo

Raja-Karjalan kouluolot

Milla Uusitupa &
Vesa Koivisto

DOI: 10.51811/km.100248

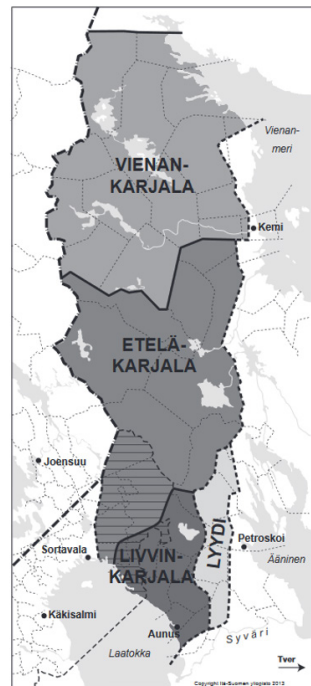
Abstrakti

Artikkelimme aiheena ovat Raja-Karjalan kouluolot 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa. Laatokan pohjoispuolella sijainnut Raja-Karjala kuului Suomeen toiseen maailmansotaan saakka, mutta poikkesi muusta maasta kieleltään ja kulttuuriltaan, sillä sen väestö koostui pääosin karjalankielisistä ortodokseista. Vaikka karjala oli Raja-Karjalassa enemmistön äidinkieli, sitä ei käytetty alueen kouluissa opetuskielenä vaan opetusta annettiin Suomen itsenäistymiseen saakka suomeksi ja venäjäksi ja Suomen itsenäistymisen jälkeen yksinomaan suomeksi. Koulujen opetuskielet kertovat paitsi Raja-Karjalan sijainnista poliittisesti herkällä raja-alueella myös rajaseudun asukkaiden kielellisen ja kulttuurisen erityislaadun unohtamisesta. Artikkelissa selvitämme, mitä Raja-Karjalan kouluoloista 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa tiedetään historiantutkimuksen ja muun kirjallisuuden valossa sekä millaisia koulumuistoja rajakarjalaistautaiset itse ovat esittäneet 1960-luvulla taltioituissa murrehaastattelussa.

Karjalan kieli, Raja-Karjala ja Suomen karjalankieliset

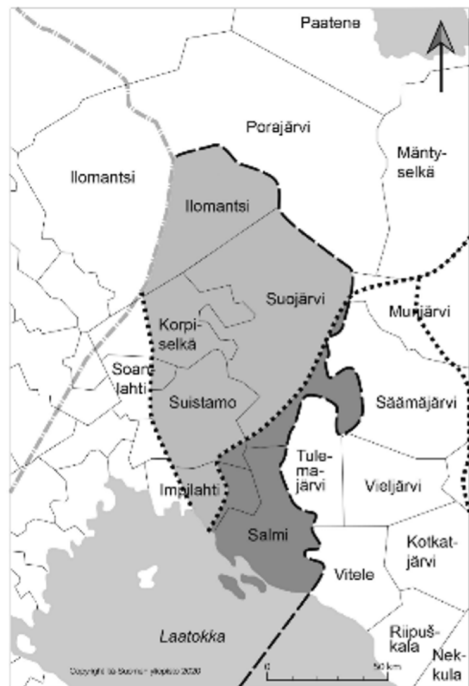
Karjalan kieli on suomen lähin sukukieli (ks. karttaa 1), joka muistuttaa rakenteeltaan, sanastoltaan ja kieliopilliselta järjestelmältään erityisen läheisesti suomen itämurteita. Kielitieteellisesti määriteltynä karjala on kuitenkin itsenäinen kielensä, jonka puhujia elää kahden valtion alueella, Suomessa ja Venäjällä (tarkemmin Sarhimaa 2017, 111–116). Raja-Karjalalla tarkoitetaan Suomelle ennen toista maailmansotaa kuulunutta Laatokan pohjoispuolista aluetta, jossa eli suurin osa Suomen karjalankielisestä väestöstä mutta jossa puhuttiin karjalan kielen murteiden ohella myös suomen itämurteita. Raja-Karjala kuului Viipurin lääniin ja kattoi Salmin kihlakunnan eli Salmin, Suistamon, Suojärven, Impilahden, Korpiselän ja Soanlahden pitäjät (ks. karttaa 2). Lisäksi samaan kieli- ja kulttuuri-alueeseen kuuluivat Ilomantsin itäosat. Alueen kirkolliseksi ja sivistykselliseksi keskuksiksi kehittyi Sortavalan kaupunki, joka sijaitsi varsinaisen Raja-Karjalaksi luettavan alueen länsipuolella.

Rajakarjalaismurteet eli Raja-Karjalan alueella puhutut karjalan kielen murteet muodostivat siirtymämurteiston suomen ja karjalan kielten välillä (Koivisto 2018, 59; Sarhimaa 2017, 38–40, 43–45; Uusitupa ym. 2017). Muista karjalan murteista rajakarjalaismurteet erosivat siinä, että niihin kohdistui jo varhain lännestä myös suomalaistavaa vaikutusta. Suomen kielen – ja suomalaisen kulttuurin – vaikutus voimistui entisestään 1900-luvulle tultaessa, ja sitä levitti erityisesti suomalainen koululaitos.

Kartta 1. Karjalan kielen murteiden ja lyydin kielen puhuma-alueet 1900-luvun alussa (Raja-Karjalan alue viivoitettu). Samaa karjalan murrejakoa noudattaa mm. *Karjalan kielen sanakirja* (KKS).

Karjalan ja suomen murteiden lisäksi Raja-Karjalassa käytettiin vuosisatojen mittaan myös muita kieliä – ainakin ruotsia, venäjää, kirkkoslaavia ja saksaa – hallinnon, teollisuuden, koulutuksen ja ortodoksisen kirkon piirissä sekä säätyläisperheiden koti- ja seurustelukielinä (Uusitupa & Koivisto 2020). Raja-Karjalaa voikin kuvata kielten ja murteiden kohtaamispaikaksi, jossa eri kielimuotojen puhujat olivat keskenään tekemisissä erilaisissa arkipäivän tilanteissa.

Kartta 2. Karjalankielinen Raja-Karjala (vaaleammalla harmaalla sävyllä) on merkitty eteläkarjalan alue, tummemmalla livvinkarjalan).

Ennen Suomen itsenäistymistä Raja-Karjalan ortodoksikarjalaisilla oli vuosisatojen ajan kiinteät yhteydet rajan itäpuolelle Aunuksen Karjalaan. Kahden puolen rajaa eläviä karjalaisia yhdistivät karjalan kieli, ortodoksinen kirkko ja sen tapakulttuuri, avioliitto- ja sukulaisuussuhteet sekä erilaiset taloudelliset siteet, muun muassa kaupankäynti ja kausityöt. Lisäksi luontaiset kulkureitit johtivat varsinkin Raja-Karjalan itäosista Venäjälle, ja yhteydet länteen päin olivat monin paikoin heikot aina 1920-luvulle saakka. (Hämynen 1993, 61–64; 1995, 35; Sihvo 1994, 224.)

Vaikka varsinkin Raja-Karjalan itäosat (Suojärvi ja Salmi) olivat vielä Suomen itsenäistyessä vahvasti karjalankielisiä, alueella toimi vain suomen- ja venäjänkielisiä kouluja. Itsenäisessä Suomessa karjalankieliset lapset saivat puolestaan koulusivistyksensä suomen kielellä niin Raja-Karjalassa ennen sotia kuin uusilla asuinseuduilla sotien jälkeen. Kuitenkin vuoden 1921 oppivelvollisuuslain mukaan opetuksessa olisi periaatteessa voitu käyttää oppilaiden huoltajien vaatimuksesta myös muita kieliä kuin suomea tai ruotsia (*Laki oppivelvollisuudesta* 1921, § 2, 11; Sarhimaa 2017, 102–103). Karjalan kielen syrjäyttämistä tukivat yhtäältä kansallismielinen liike, joka keskittyi vuosisadan vaihteessa suomen kielen aseman parantamiseen ja käyttöalojen lisäämiseen, ja toisaalta Suomen valtion poliittiset pyrkimykset, joiden kannalta oli 1900-luvun jälkipuoliskolle saakka edullisempaa korostaa rajaseutujen yhteenkuuluvuutta muun Suomen kanssa kuin pitää esillä niiden omaleimaisuutta (myös Sarhimaa 2017, 104–110). Samassa hengessä myös karjalan kieli määriteltiin usein yhdeksi suomen kielen murteeksi. Esimerkiksi vuonna 1949 ilmestyneessä *Suomen kansakoululaitoksen historiassa* mainitaan kielellisille vähemmistöille perustettuja kansakouluja käsittelevässä luvussa vain ruotsin- ja saamenkieliset vähemmistöt (Halila 1949a, 161–168). Sen sijaan Raja-Karjalan ortodoksiväestön kerrotaan puhuvan suomea, joskin heidän ”murteensa” on teoksen mukaan ”omalaatuinen, läntisistä murteista melkoisesti poikkeava” (Halila 1949a, 155).

Tutkimustehtävä, aineistot ja menetelmä

Artikkelimme tarkoituksena on selvittää, mitä Raja-Karjalan 1800- ja 1900-lukujen vaihteen kouluoloista tiedetään tutkimuskirjallisuuden va-

lossa ja miten koulunkäyntiä ja koulussa käytettyjä kieliä muistellaan rajakarjalaisen siirtoväen murrehaastatteluissa. Artikkelini on syntynyt osana laajempaa Raja-Karjalan monikielisyttä ja historiallista kielimaisemaa käsittelevää tutkimustamme (Uusitupa & Koivisto 2020; Uusitupa ym. 2017), jossa juuri koulu nousi esiin yhtenä sellaisena merkityksellisenä kielenkäytön ympäristönä, joka toi Suomen karjalankieliset 1800-luvun lopulla entistä enemmän tekemisiin muiden kielten kanssa.¹ Artikkelimme tavoitteena on toimia keskustelunavauksena, joka yhtäältä lisää tietoisuutta Suomen karjalankielisestä väestöstä muiden kuin kielentutkijoiden keskuudessa ja toisaalta kannustaa entistä tiiviimpään tieteidenväliseen tutkimusyhteistyöhön tulevaisuudessa. Oma taustamme kielitieteilijöinä ja nimenomaan suomen ja karjalan kielten tutkijoina näkyy siinä, että olemme Raja-Karjalan koulukontekstissa kiinnostuneita juuri menneisyyden monikielisuuden ilmenemismuodoista, niihin liittyvistä muistikuvista ja asenteista sekä tarkastellun ajanjakson kielipoliittisesta ilmapiiristä.²

Olemme hyödyntäneet tutkimuksemme aineslähteinä eri alojen tutkimus- ja muistelukirjallisuutta sekä rajakarjalaisen siirtoväen pääosin 1960-luvulla tallennettuja murrehaastatteluja. Sekä haastatteluaineisto että Raja-Karjalan historiaa ja Raja-Karjalan kieliä käsittelevä kirjallisuus ovat olleet meille jo entuudestaan tuttuja aiemmista tutkimuksistaamme (mm. Koivisto 2018, 2019; Uusitupa 2017; Uusitupa ym. 2017; Uusitupa & Koivisto 2020), mutta tätä artikkelia varten olemme käyneet aineistoja läpi uudelleen ja poimineet niistä koulunkäyntiä, koulusivistystä tai koulun kieliä valaisevia huomioita. Lisäksi olemme täydentäneet aineistoa erityisesti Suomen (kansakoululaitoksen historiaa ja kehitystä kuvaavalla tutkimus- ja muistelukirjallisuudella, mikä on osaltaan vaikuttanut myös muista aineistoista tekemiimme tulkintoihin.

¹ Muita tällaisia haastatteluaineistostamme nousevia ja kielikontaktien kannalta kiinnostavia teemoja ovat elinkeinojen harjoittaminen, perhesuhteiden ylläpito sekä ortodoksisen kirkon toiminta (tarkemmin Uusitupa & Koivisto 2020, 162–179).

² Artikkelini on julkaistu Suomen Akatemian rahoittamassa hankkeessa ”Muutto ja kielellinen eriytyminen: karjala Tverissä ja Suomessa” (SA 314848). Kiitämme vuosikirjan anonyymejä arvioijia kommentista, joista oli apua artikkelin viimeistelyssä.

Artikkelimme kuvaa Raja-Karjalan koulujen kielellistä todellisuutta sellaisena kuin se kirjallisuudessa ja muistelukerronnassa esitetään. Koska nämä lähteet tarjoavat reilun sadan vuoden takaisesta kielimaisemasta lähinnä vain satunnaisia välähdyksiä kielitieteilijöiden tutkimusartikkeleita tai kielihuomioita lukuun ottamatta, olemme joutuneet turvautumaan myös erilaisiin epäsuoriin vihjeisiin ja tulkintoihin eri kielten rinnakkaiselosta. Eri-ikäiset ja eri tarkoitukseen laaditut lähteet edellyttävät lukijaltaan kriittisyyttä myös silloin, kun kielistä ja eri kieliä puhuneista ihmisistä puhutaan suorasanaisesti, sillä esimerkiksi kielimuotojen nimityksiä ei käytetä lähteissä yhdenmukaisesti. Vaikkapa ”suomella” voidaan tarkoittaa paitsi suomea myös karjalaa, jonka lukeminen suomen murteeksi oli vielä 1900-luvun alkupuoliskolla hyvin tavallista.

Myöskään hyödyntämissämme rajakarjalaisen siirtoväen haastatteluissa ei ole tavallisesti kysely kieliin tai erikielisten ihmisten kontakteihin liittyvistä aiheista. Haastattelut kuuluvat Raja-Karjalan korpuksen, joka sisältää noin 120 tuntia litteroituja murrehaastatteluja.³ Korpuksen haastattelut on tallennettu kielentutkimuksen tarpeisiin aikana, jolloin rajakarjalainen siirtoväki oli elänyt jo pari vuosikymmentä uusilla asuinsijoillaan.⁴ Keskustelujen aihepiirit painottuvat vanhoihin asioihin ja perinteisiin tapoihin rajantakaisella kotiseudulla; koulunkäynnistä ei sen sijaan kysellä systemaattisesti. Monet haastattelijoina toimineista kielentutkijoista ja kieliaineiden opiskelijoista ovat kuitenkin selvästi olleet tietoisia Raja-Karjalassa toimineista venäläiskouluista, ja haastattelut sisältävätkin jonkin verran mainintoja venäläiskouluista ja haastateltavien venäjän kielen taidosta. Lähes kaikki tällaiset huomiot ovat haastateltavilta, jotka ovat kotoisin joko Salmista tai Suojärveltä eli rajapitäjistä, joissa suurin osa lapsista kävi 1900-luvun alussa venäläiskoulua. Sen sijaan läntisemmän Raja-Karjalan

³ Tätä tutkimusta varten olemme käyneet läpi noin 100 tuntia korpuksen haastatteluja. Lisäksi olemme käyttäneet aineistona kahta aiemmin julkaistua impilahtelais-haastatteluja (Punttila 1992), jotka niin ikään kuuluvat Suomen kielen nauhoitearkiston (SKNA) kokoelmiin. Myöhemmin esitettävien aineistoesimerkkien suomennotokset ovat itse kirjoittamiamme.

⁴ Haastattelut kuuluvat Suomen kielen nauhoitearkiston kokoelmiin. SKNA sisältää noin 24 000 tuntia äänitteitä, joista pääosa on 1950–70-luvuilla tallennettuja suomen murteita mutta joiden joukossa on myös suomen sukukieliä, mm. karjalaa.

haastateltavilta ei ole samalla tavalla kyselty koulunkäynnistä. Suomenkielisiä kansakouluja ei ole luultavasti koettu kyselemisen arvoiseksi puheenaiheeksi, koska kansakouluja oli ympäri Suomen. Huomiot suomenkielisistä kouluista ovatkin rajakarjalaishaastatteluissa vielä harvinaisempia kuin huomiot venäjänkielisistä kouluista.

Raja-Karjala kielten ja kulttuurien kohtaamispaikkana

Kun Karjala jaettiin ensi kerran Ruotsin ja Novgorodin kesken vuonna 1323, sittemmin Raja-Karjalana tunnettu alue jäi osaksi Novgorodin puoleista Karjalaa, jonne myös kristinusko omaksuttiin itäisessä, ortodoksisessa muodossa. Keskiajalla Novgorodin ja Ruotsin välinen raja oli lähinnä verotuksen raja eikä estänyt ihmisten liikkumista tai keskinäistä kanssakäymistä, mutta vuosisatojen mittaan Novgorodin (ja sittemmin Venäjän) Karjala ja Ruotsin Karjala alkoivat eriytyä niin kieleltään kuin kulttuuriltaan.

Raja-Karjalan kielitilanteen myöhemmän kehityksen kannalta erityisen ratkaiseviksi muodostuivat 1600-luvun tapahtumat. Vuonna 1617 solmitussa Stolbovan rauhassa Raja-Karjalasta tuli muun Käkisalmen läänin mukana osa Ruotsin valtakuntaa, mikä johti muutoksiin muun muassa alueen verotuksessa ja ortodoksisen uskonnon harjoittamisessa ja sai aikaan karjalaisten joukkomuuton rajan yli Venäjälle (Kirkinen 1994, 131–133; Saloheimo 1986 [1976], 9–14). Arviolta noin puolet Raja-Karjalan ja nykyisen Suomen Pohjois-Karjalan väestöstä siirtyi uuden rajan itäpuolelle 1600-luvun kuluessa (Kirkinen 1994, 167). Alueille muutti lännestä uusia asukkaita, jotka olivat pääosin luterilaisia suomen savolaismurteiden puhujia (Saloheimo 1986 [1976], 80), ja näin Pohjois-Karjala ja Raja-Karjala alkoivat vähitellen suomalaistua.

Raja-Karjalan alue siirtyi takaisin Venäjän hallintaan 1721 osana ns. Vanhaa Suomea, joka liitettiin vuonna 1812 Suomen suuriruhtinaskuntaan. Autonomian aika oli Suomessa suomalaisuuden rakennuskautta. Keski-Euroopasta levinneet kansallismieliset ajatukset synnyttivät Suomessa kiinnostuksen omaan kieleen ja historiaan, ja tätä kautta löydettiin uudella

tavalla myös Karjala, jossa puhutun kielen ja laulettuun kansanrunouden ajateltiin kertovan suomalaisen kansakunnan menneisyydestä (Sihvo 1973).

Toisaalta Raja-Karjalan vuosisataiset yhteydet rajan itäpuoleiseen Karjalaan säilyivät vireinä myös autonomian aikana. Erityisesti ortodoksisuus ja siihen liittyvä tapakulttuuri yhdistivät rajakarjalaisia itään. Uskonto oli myös tekijä, joka sai venäläiset tahot kiinnostumaan Raja-Karjalasta vuosisadan vaihteessa. 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa rajakarjalaisia vedettiin yhtäaikaan kahtaalle: Samalla kun suomalaiset pyrkivät vahvistamaan Raja-Karjalan yhtenäisyyttä muun Suomen kanssa, venäläiset pyrkivät kytkemään sen tiukemmin osaksi Venäjän ortodoksisesta kirkkosta ja muuta hallintapiiriä (Hämynen 1995, 10). Kummallakaan taholla kansallismielinen ajanhenki ei jättänyt tilaa rajaseudun väestön kielelliselle ja kulttuuriselle omaleimaisuudelle, millä tuli olemaan myöhemmin kohtalokas vaikutus alueella puhutuille karjalan murteille.

Suomessa karelianismin aatteelliseksi keskuksiksi nousi 1800-luvun lopulla Sortavala, johon perustettiin vuonna 1880 järjestyksessään toinen suomenkielinen yläkansakoulun opettajia valmistava seminaari. Sortavala valikoitui seminaarin sijoituspaikaksi nimenomaan itäisen sijaintinsa perusteella: päteviä opettajia tarvittiin erityisesti Viipurin lääniin, ja lisäksi maan itäosiin haluttiin suomalaiskansallinen tukikohta, joka sitoisi uskonoltaan, kieleltään ja kulttuuriltaan muusta Suomesta eroavaa rajaseutua kiinteämmin suomalaiseen yhteiskuntaan (Halila 1949a, 376–379; Hämynen 1995, 33; Kempainen 1969, 277–288; Koukkunen 1968, 83–84). Sijoituspäätöstä vauhditti venäläisten suunnitelma perustaa Sortavalaan oma ortodoksisen seurakuntakoulujen opettajia valmistava venäjänkielinen seminaari (Härkönen ym. 1940, 24–26; Sihvo 1973, 224–225). Suomen senaatti ei hyväksynyt venäläisten suunnitelmaa vedoten oppilaiden äidinkieleen: kasvatustavoitteisiin olisi vaikea päästä, mikäli opetusta ei järjestettäisi oppilaiden ”omalla äidinkielellä eli siis suomen kielellä” (Härkönen ym. 1940, 20). Suomalaisessa seminaarissa alettiin kuitenkin alusta saakka kouluttaa sekä ortodoksisia että luterilaisia kansakoulunopettajia, joista ensin mainittujen opetusohjelmaan sisältyi myös venäjän kielen opiskelua (Relander 1930, 125).

Suomalais- ja venäläistahojen kilpailu Raja-Karjalasta kulminoituikin erityisesti kysymykseen kansanopetuksesta ja ortodoksisten jumalanpalvelusten kielestä. Suomalaiset korostivat suomenkielisen kouluopetuksen ja suomenkielisten jumalanpalvelusten tärkeyttä, kun taas venäläisten mielestä rajakarjalaisten oli tärkeää hankkia perustaidot venäjän kielestä ja jatkaa kirkkoslaavinkielisten jumalanpalvelusten perinnettä kuten muuallakin keisarikunnassa. Kielikysymyksestä ei päästy yksimielisyyteen, ja vuosisadan vaihteen molemmin puolin kummatkin tahot perustivat Raja-Karjalaan omia koulujaan, jotka erosivat paitsi opetuskieleltään myös muilta opetussisällöiltään. Lopullinen ratkaisu koulujen kielikysymykseen saatiin vasta Suomen itsenäistyttyä, kun Raja-Karjalaa alettiin entistä suunnitelmallisemmin sitoa osaksi muuta Suomea niin henkisesti kuin taloudellisestikin (esim. Halila 1950, 35). Venäläiskoulujen toiminta loppui monin paikoin jo keväällä 1917 maaliskuun vallankumouksen jälkeen, jolloin Suomen autonominen asema palautettiin sellaiseksi kuin se oli ollut ennen sortokausia (Hämynen 1995, 125).

Myös ortodoksinen kirkko suomalaistettiin Suomen itsenäistyttyä: jumalanpalvelukset muutettiin suomenkielisiksi, papistolta alettiin vaatia suomen kielen taitoa ja Venäjän ortodoksisen kirkon käyttämästä juliaanisesta ajanlaskusta siirryttiin gregoriaaniseen. Lisäksi Suomen ortodoksiset seurakunnat erotettiin virallisesti Venäjän ortodoksisen kirkon alaisuudesta vuonna 1923, sillä Suomen valtionjohto ei halunnut raja-alueelleen kansanosaa, jota olisi johdettu entisestä emämaasta (Hämynen 1995, 34). Suomen ortodoksisen kirkon keskuksiksi tuli Sortavala, jossa oli vuodesta 1918 toiminut ortodoksinen suomenkielinen pappisseminaari ja jonne sijoitettiin nyt myös ortodoksinen kirkollishallitus (Kuujo ym. 1970, 349, 351).

Raja-Karjalan kytkeminen muuhun Suomeen tarkoitti muun muassa liikenneyhteyksien parantamista. Suojärvelle valmistui 1920-luvun alussa rautatie, joka mahdollisti raja-alueen metsien entistä tehokkaamman hyödyntämisen. Hakkuutyömaat houkuttelivat työvoimaa eri puolilta Suomea ja lisäsivät samalla rajakarjalaisten kontakteja suomen puhujien kanssa. Suuri elämänmuutos koettiin toisen maailmansodan jälkeen, kun rajakarjalaiset joutuivat jättämään kotinsa ja asettumaan uusille asuinsijoille Poh-

jois-Karjalaan, Pohjois-Savoon ja Pohjois-Pohjanmaalle. Siirtoväen asuttamisessa pyrittiin ottamaan huomioon vanhan asuinpaikan luonnonolot ja sosiaaliset verkostot (Waris ym. 1952, 68), mutta karjalankielisen väestön kielellinen erityislaatu jäi virallisesti huomiotta (myös kouluopetuksessa), mikä johti sotaa seuranneina vuosikymmeninä monissa perheissä karjalan kielen väistymiseen ja tietoiseen korvaamiseen valtaväestön puhumilla suomen kielen varieteeteilla (mm. Hämynen 2013, 201–202; Jeskanen 2005, 251–254; Kananen 2010, 89–90, 188–189; Pyöli 2013, 172–173).

Koko 1900-luvun ajan myös suomen yleiskielen vaikutus rajakarjalaismurteisiin voimistui, kun koulunkäynti ja tiedotusvälineet yleistyivät. Karjalan kieltä oli säilyttänyt yhtäältä ortodoksisuus, jonka piirissä seka-avioliitot luterilaisten kanssa olivat vielä ennen 1900-lukua harvinaisia (Hämynen 2011, 72). Toisaalta kieltä säilytti lukutaidottomuus, joka hidasti suomen yleiskielen vaikutusta puhuttuihin karjalan murteisiin ja oli vielä 1900-luvun alussa syrjäseutujen ortodoksiväestön keskuudessa yleistä. Huomattava on lisäksi, ettei karjalan kielellä ollut Suomessa tuolloin – eikä vielä pitkään sen jälkeenkään – kirjakieltä.⁵ Kuitenkin juuri suomen kirjakielellä ja sitä mahdollisimman lähellä olevalla puhutulla yleiskielellä oli pitkään 1900-luvun loppupuolelle saakka selvä prestiisiasema, joka näkyi myös koulujen kieliasenteissa. Vaikka opettajat eivät välttämättä suoranaisesti kieltäneet oppilaita käyttämästä murteita, kouluopetus korosti kirjoitetun ja puhutun kielen eroja ja teki selväksi, kumpi kielimuoto oli ”oikeaa” ja kumpi ”vääriä” suomea (Paunonen 1994). Tällaisessa ilmapiirissä myös puhuttujen karjalan murteiden käyttö lienee ollut lähinnä yksittäisten opettajien hyväntahtoisuuden varassa.

Kirkon kansanopetus ja kansakouluasetus

Ennen kansakouluja kansanopetus oli ensisijaisesti kirkon vastuulla. Vielä 1700-luvulla opetus keskittyi pitkälti tärkeimpien uskonkappaleiden ulkolukuun, mutta lukemaan opettelemisen merkitys alkoi kasvaa, kun

⁵ Nykyisin käytössä olevat karjalan kirjakielen (vienankarjala, livvinkarjala ja tverinkarjala) on luotu Venäjällä 1980-luvulta alkaen. Lisäksi Suomessa kehitetään paraikaa omaa kirjakieltä eteläkarjalalle. Tarkemmin aiheesta voi lukea esimerkiksi teoksesta Anttikoski (toim.) 2003.

ymmärrettiin, että juuri lukutaidon avulla kansan oli mahdollista säilyttää kirkon opit parhaiten mielessä (Heikkinen 1983, 86–87; Hämynen 1995, 50–51). Ortodoksipapiston asennoituminen kansanvalistukseen ei kuitenkaan aina ollut varauksettoman myönteistä, mikä hankaloitti opetuksen käynnistymistä (Koukkunen 1967, 87; 1968, 50). Opetukseen toivat Raja-Karjalassa 1800-luvun lopulla omat haasteensa myös sopivien opikirjojen ja oppilaiden äidinkieltä taitavien opettajien puute sekä pitkät välimatkat (Hämynen 1995, 141; Koukkunen 1968, 64–68; Mähönen 2006, 216). Alkuopetuksen ongelmat heijastuivat myöhemmin ylemmän kansanopetuksen järjestämiseen, mikä yleistyikin ortodoksienemmistöisillä alueilla muuta maata hitaammin (Koukkunen 1968, 69–72).

Kansakouluasetus annettiin Suomessa vuonna 1866. Edellisenä vuonna kunta ja seurakunta oli erotettu toisistaan kunnallishallinnon uudistuksessa, ja kansakouluasetuksen tavoitteena oli siirtää vastuu opetuksen järjestämisestä kunnille. Raja-Karjalan kaltaisilla syrjäseuduilla seurakuntien rooli alkuopetuksen järjestäjänä säilyi kuitenkin merkittävänä vielä pitkään asetuksen antamisen jälkeen. Asetus velvoitti nimittäin kunnan perustamaan alueelleen ylempää kansakouluja mutta jätti alkuopetuksen – eli auttavan lukutaidon ja kristinopin alkeiden opettamisen – edelleen kotien vastuulle. (Hämynen 1995, 42, 55.) Jos kodit eivät pystyneet tästä huolehtimaan, lapset oli laitettava kiertokouluun tai alkeisopetus oli järjestettävä muilla tavoin (Heikkinen 1983, 113–118; Hämynen 2016, 436). Luterilaiset lapset saivat ylempään kansakouluun tarvittavat valmiudet yleensä kotona, mutta ortodoksiperheissä tilanne oli usein toinen (Halila 1949a, 155–158; Hämynen 2011, 119; 2016, 439). Lähellä Venäjän rajaa Suojärven Kaitajärvellä 1880-luvulla syntynyt haastateltava muistelee, että hänen vanhempiansa sukupolvessa kiertokoulua (*kiertokirja*) käyneetkin olivat vielä harvassa. Kotikylän vanhemman polven asukkaista vain Fedja Martiskainen oli *kirjamiehiä*:

H: No midäbä tuatto sano?

P: ka midä se. ei ni tuatoit oldu kouluh käyvyt eigä muut vanhemmat ne ainav eullun kouluh käynnyttä. yks ol' Martiskaine tämä, Fed'a. se ol' kouluh käynyn onnuak ku kiertokirjah malttoi kaiken.

H: No muida nivos?

P: muida äijäl eid. muida et kirjamiehie äijää ollun vanhemmas sortas Kaitajärves. (Suojärvi, 1880, mies)

H: No mitä isä sanoi (kun karkasit koulusta kesken päivän)?

P: Ka mitäpä se. Eiväthän bekään olleet kouluja käyneet. Vanhemmissa ei ollut kouluja käyneitä. Tai yksi oli, tämä Martiskaisen Fedja. Se oli kai käynyt kiertokoulua ja osasi kaiken (ts. lukea).

H: Muutako ei ollut lainkaan?

P: Muita juurikaan ei. Muita kirjamiehiä ei vanhemman polven kaitajärveläisissä ollut.

Vuonna 1883 päädyttiinkin antamaan uusi asetus alkeisopetuksen järjestämisestä ortodoksisissa seurakunnissa. Asetuksen mukaan seurakunnat velvoitettiin järjestämään lukutaidon opetusta niille lapsille, jotka eivät saaneet sitä kodeissaan. Opetuskieleksi määriteltiin paikkakunnan väestön kieli. Tämä ei kuitenkaan käytännössä tarkoittanut karjalaa, sillä opettajille ei ollut kielitaitovaatimuksia vaan heiltä edellytettiin vain Suomen kansalaisuutta ja seminaarin tai ylemmän kansakoulun suorittamista. (Hämynen 1995, 51–52.)

Vuoden 1883 asetuksen jälkeen Raja-Karjalaan alettiin perustaa nopeasti kiertokouluja. Kiertokoulunopettajien kouluttamista varten Sortavalan seminaarin yhteyteen perustettiin erityinen laitos, joka oli tarkoitettu nimenomaan Itä-Suomen ortodoksisten seurakuntien kiertokoulujen opettajiksi aikoville (Halila 1949a, 158–160; Hämynen 1995, 53). Kiertokouluissa opeteltiin lukemaan (suomeksi), kirjoittamaan ja laskemaan, mutta tärkein opetusaine oli kuitenkin uskonto. 1900-luvun alun sortovuosina (1899–1905) opetusohjelmaan lisättiin myös venäjän kieli. (Hämynen 1995, 53.) Kiertokouluista tuli suosittuja, koska kiinteisiin kouluihin oli monilla pitkä matka ja kulkuyhteydet olivat huonot. Kiertokoulujen suosiota lisäsi myös vähävaraisuus: kiinteää koulua varten olisi pitänyt rakentaa koulurakennus, joka olisi vaatinut taloudellista panosta myös paikallisväestöltä. (Hämynen 1995, 52, 54.)

Vaikka kiertokoulun tarkoitus oli antaa vain alkeisopetusta ja toimia pohjana kansakouluun menolle, monille ortodoksilapsille kiertokoulu jäi ainoaksi suomalaiseksi kouluksi (Hämynen 1995, 53–54). Kaupunkien ja maaseudun välillä oli muutenkin 1900-luvun alussa merkittävä ero siinä, kuinka moni kouluikäisistä kävi kansakoulun: kun kaupunkien lapsista kävi 60 % kansakoulua, maaseudulla kansakoululaisten osuus oli vajaa 20 % (Heikkinen 1983, 116). Erityisen hallitseva asema kiertokouluilla oli harvaan asutuilla alueilla Raja-Karjalassa ja Pohjois-Suomessa, joissa myös väestön lukutaidottomuus oli suhteellisesti yleisempää kuin koko maassa keskimäärin. Kun koko Suomen aikuisväestöstä (eli yli 15-vuotiaista) oli 1900-luvun alussa lukutaidottomia vain 1 % (Heikkinen 1983, 118, 121), Suojärvellä lukutaidottomien osuus oli noin 66 % (Hämynen 1995, 35; myös Leino-Kaukiainen 2011, 348). Merkittävä tekijä lienee ollut myös yleinen asenneilmapiiri, joka saattoi kannustaa lapsia koulunpenkin sijaan perinteisten töiden pariin.

H: Te ootte tehny kaikkii maatöitä, siellä.

P: maa- muatöidä, enhäm minä ole kouluu ni käyny. en sen oma ni nimen kyllä kirjutan, mutta ei ennen näid ei, jovvettu lapsed kouluu käymää da, keyhäl lapsi ei ni taluttu, sanottih jotta, ei opettajua tule. pidi, kудuo verkkuo, da, kežrätä, da kangahii kудuo (Salmi, 1880, nainen)

H: Te olette tehneet kaikenlaisia maatöitä siellä.

P: Maatöitä, enhän minä ole koulua käynyt lainkaan. Oman nimeni osaan kyllä kirjoittaa, mutta eivät lapset ennen joutaneet koulua käymään. Köyhän lapsia ei viety. Niille sanottiin, että ei (sinusta) opettajaa tule. (Sen sijaan) piti kutoa verkkoa, kebrätä ja kutoa kankaita.

H: Ennen vanhas koululoi vie ei ollud.

P: ei. ol' i vain ne ol' i myö kun ol' imma salos tuossa (elämässä). vanhukset ol' i, ei kirjah tundiet yhtäh. ne ei väl' itetty. loitommakse ei viedy, koululoihe. kun ol', äijä, äijä niäd pidäizi, hommautuu toizee kohtaa. [Tekstiä poistettu.] ne vähän opittih. myö vanhemmad emmä, t' edinöi. ei kouluttu kun, muga van elät ta olemma. tuhmallä työllä. [naurahtaa] (Korpiselkä, 1870, nainen)

H: Ennen vanhaan ei vielä ollut kouluja.

P: Ei, oli, mutta me kun me elimme saloilla (niin siellä ei ollut). Vanhemmat eivät osanneet lukea eivätkä pitäneet (koulujen käyntiä) tarpeellisena. Kauemmas ei viety kouluihin, ja kun oli paljon, paljon (matkaa) ja pitäisi siirtyä toiseen paikkaan (kouluun). Ne (nuoremmat lapset) oppivat vähän (lukemaan). Mutta me vanhemmat emme. Lapsia ei viety kouluun, vaan ajateltiin, että eletään ihan näin vaan ja tullaan toimeen sivistymättömällä ("tyhmillä") työllä.

Vuosisadan alussa Suomessa eli yhteensä noin 46 000 ortodoksia, joista noin 40 000 asui maaseudulla. Maaseudun ortodoksiväestö keskittyi Raja-Karjalaan, jonka pitäjistä Salmi, Suistamo, Suojärvi ja Korpiselkä olivat vielä tuolloin miltei puhtaasti ortodoksisia. Impilahdenkin väestöstä yli puolet oli ortodokseja. Maaseudun ortodoksiväestö erosi kaupunkien ortodoksiväestöstä paitsi koulutustasoltaan myös kieleltään: maaseudun ortodoksit puhuivat pääosin karjalaa, kun taas kaupunkien ortodoksit olivat valtaosin venäjänkielisiä. (Koukkunen 1968, 51, 54.)

Raja-Karjalan venäläiskoulut

Kansakoulujen perustaminen Raja-Karjalaan eteni hitaasti. Varhaisimmat kansakoulut olivat usein yksityisten henkilöiden tai järjestöjen perustamia, ja niiden kunnallistaminen saattoi kestää vuosia, koska vähävaraiset kunnat olivat vastahakoisia ottamaan niitä vastuulleen. (Hämynen 2016, 437.) Osaltaan kansakoulujen yleistymistä hidastivat myös venäläiskoulut, jotka monin paikoin Raja-Karjalassa kilpailivat oppilaista suomalaisten kansakoulujen kanssa.

Venäjän ortodoksisen kirkon korkein päättävä hallintoelin Pyhä Synodi antoi vuonna 1836 määräyksen, että sen alaisten seurakuntien on järjestettävä tärkeimpien uskonkappaleiden opettaminen lapsille (Hämynen 2016, 434). Venäjän ortodoksisen kirkon kieliä olivat venäjä ja kirkkoslaavi. Ortodoksisen kirkon piirissä alettiin kuitenkin 1850- ja 1860-luvuilla suomentaa jumalanpalveluskirjoja, ja vuonna 1865 määrättiin, että jumalanpalvelukset on toimitettava kansankielellä kaikissa Suomen seurakunnissa (Hämynen 1995, 21). Käytännössä määräys astui kuitenkin voimaan

hitaasti, ja sortokausina kirkon edustajien näkemykset jumalanpalveluskielestä hajaantuivat. Kirkkoslaavinkielisiä jumalanpalveluksia pidettiin osassa Raja-Karjalaa aina Suomen itsenäistymiseen saakka.

Ortodoksipappien kielitaito vaihteli sen mukaan, mistä he olivat kotoisin. Vaikka Pietarin pappisseminaarissa piti vuodesta 1826 lähtien opettaa suomea Suomesta kotoisin oleville ja sinne papiksi aikoville opiskelijoille (Hämynen 1995, 21), kaikki venäläissyntyiset papit eivät välttämättä osanneet Raja-Karjalaan tullessaan seurakuntalaisten kieltä. Suurin osa suomea taitavista papeista oli syntynyt Suomessa ja hallitsi kielen jo ennen seminaariin menoa (Hämynen 1995, 21). Ortodoksipapeissa oli myös syntyjään karjalaisia, jotka puhuivat äidinkielenään karjalaa (Jeskanen 2005, 220; Sarhimaa 2017, 93–95). Luultavaa onkin, että ortodoksisessa kirkossa on käytetty kautta aikojen karjalaisten parissa suomen ja venäjän ohella myös karjalan kieltä (Hämynen 2011, 53–54; 2016a, 258; Koukkunen 1967, 89–92; Partanen 2016, 278).

Raja-Karjalan ensimmäiset koulut perusti 1800-luvun puolivälissä pietarilainen kauppias Gromov hänelle lahjoitusmaina kuuluviin rajapitäjiin Salmiin, Suojärvelle ja Korpiselkään (Koukkunen 1968, 64–65). Koulut toimivat venäjäksi, mutta tarkoituksena oli, että niissä olisi ajan myötä siirrytty jossain määrin suomenkieliseen opetukseen (Halila 1949a, 155). Muuallakin Suomessa oli 1860-luvulta lähtien toiminut kaupunkien venäläisväestölle tarkoitettuja venäjänkielisiä kouluja (Halila 1949b, 79), ja vuonna 1894 myös Suojärven Annantehtaan rautaruukin venäläisille työntekijöille perustettiin suomalainen kansakoulu, jossa opetuskielenä oli venäjä (Hämynen 1995, 61; 2011, 120). Edellä mainitut koulut erosivat kuitenkin vuosisadan vaihteessa Raja-Karjalaan perustetuista venäläiskouluista siinä, ettei niiden pyrkimyksenä ollut luoda Suomen ortodoksisväestölle tunnustukselliselta pohjalta lähtevää, venäläisen esikuvan mukaista koululaitosta (Koukkunen 1968, 64). Nämä venäläiskoulut kytkeytyvät sen sijaan osaksi laajempaa poliittista liikehdintää ja sortokausien (1899–1905 ja 1908–1917) venäläistämistoimia.

Ensimmäiset yritykset venäläisen perusopetuksen saamiseksi Suomen Karjalaan oli tehty Pyhän Synodin aloitteesta jo 1870-luvulla, mutta ne olivat

kariutuneet edellä mainittuun vuoden 1883 asetukseen, joka määräsi alkeisopetuksen opetuskieleksi lasten äidinkielen. Nikolai II:n antama helmikuun manifesti vuonna 1899 kuitenkin rajoitti suomalaisten oikeuksia säätää omia lakejaan, ja venäläisten koulujen perustaminen tuli mahdolliseksi sellaisiinkin seurakuntiin, joissa enemmistön äidinkieli ei ollut venäjä. (Hämynen 1995, 59–60.) Samanaikaisesti myös ortodoksinen kirkko muutti kielipolitiikkaansa: Raja-Karjalaan nimitettiin vastoin kirkon omia aiempia linjauksia sellaisia pappeja, jotka puhuivat vain venäjää, ja jumalanpalveluksissa palattiin kirkkoslaavin käyttöön (Hämynen 1995, 21–22, 47).

Kaikkea ortodoksinen kirkon piirissä 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa organisoitua toimintaa ei kuitenkaan voida leimata venäläistämistoimiksi. Suomessa ortodoksis seurakuntien papisto jakaantui kahtia: suomenmielisten tavoitteena oli saada Suomeen suomalainen ja suomenkielinen ortodoksinen kirkko, kun taas venäjänmieliset korostivat Suomen seurakuntien yhteenkuuluvuutta Venäjän kirkon ja sen noudattaman kielipolitiikan kanssa (Hämynen 1995, 22–23). Suomenmieliseen leiriin kuuluivat muun muassa Sortavalan seminaarin ortodoksinen uskonnon opettajina toimineet rovastit Sergei Okulov ja Sergei Solntsew, venäläismieliseen puolestaan Suomen hiippakunnan arkkipiispana vuosina 1905–1917 toiminut Sergei ja Suomen apulaispiispana vuosina 1913–1914 toiminut Kiprian, joka muistetaan myös Karjalan Veljeskunnan johtajana.

Raja-Karjalan ensimmäiset suomalaisille tarkoitettut venäläiskoulut perustettiin Suojärvelle ja Salmiin vuonna 1904 (Hämynen 1995, 62; Partanen 2016, 271). Koulut olivat niin sanottuja ministeriökouluja, joista vastasi Venäjän kansanvalistusministeriö ja joissa opetus keskittyi venäjän ja slaavin kielten sekä ortodoksinen uskonnon opetukseen. Raja-Karjalaan perusti ortodoksilapsille suunnattuja kouluja myös vuonna 1907 perustettu Karjalan Veljeskunta, jonka tarkoitus oli vahvistaa ortodoksisuutta ja kirkollis-kansallisia pyrkimyksiä Karjalassa (Partanen 2016, 276–277). Veljeskunnan kielipolitiikka ei ollut yhtä ehdotonta kuin ministeriön, ja Veljeskunta edisti myös karjalan kielen käyttöä kirkon piirissä muun muassa kääntämällä karjalankielistä kirjallisuutta (Partanen 2016, 278). Niin ikään Veljeskunnan kouluissa työskenteli karjalankielisiä opettajia (Hämynen 2016, 441).

Venäläiskouluja perustettiin eniten toisella sortokaudella (1908–1917). Helmikuussa 1917 Raja-Karjalassa toimi yhteensä 49 suomalaista kansakoulua, 25 kiertokoulua, viisi pysyvää lastenkoulua, 53 venäläistä ministeriökoulua ja 10 Karjalan Veljeskunnan koulua (Hämynen 1995, 82). Alkeisopetusta antavissa kiertokouluissa ja pysyvissä lastenkouluissa puolet ajasta opetettiin suomeksi ja puolet venäjäksi (Hämynen 1995, 85 alaviite 101). Lisäksi venäläiskouluja oli yksi Sortavalan kaupungissa, kolme Sortavalan maalaiskunnassa, kaksi Jaakkimassa ja kolme Ilomantsissa. Raja-Karjalan kunnista ainoastaan Soanlahdella ei ollut yhtään venäläistä koulua, ja Korpiselässäkin niitä toimi vain yksi. Yhteensä Raja-Karjalassa ja sen lähialueilla toimi siis ennen Suomen itsenäistymistä 72 venäläistä koulua, joista suurin osa, 53, sijaitsi Salmissa, Impilahdella ja Suojärvellä. (Hämynen 1995, 81–82.)

Kilpailua oppilaista

Lukuvuonna 1916–1917 Raja-Karjalan suomalaisissa kansakouluissa oli vajaat 900 oppilasta ja venäläiskouluissa 2 200 oppilasta. Suosituimpia venäläiskoulut olivat Salmissa ja Suojärvellä. (Hämynen 1995, 85.) Rajapitäjissä venäläiskoulut palvelivat myös rajan takana asuvia karjalaislapsia, joille tarjottiin kouluun tullessa ilmaiset kouluvälineet, asunto ja ruoka sekä vaate- ja raha-avustusta (Hämynen 1995, 81; 2011, 126).

Venäläiskoulujen paremmat taloudelliset resurssit ja erilaiset avustukset houkuttelivat myös rajakarjalaisoppilaita (Hämynen 1995, 85), mutta ne eivät yksin selitä venäläiskoulujen suosiota. Esimerkiksi Salmissa suomalaiskoulutkin kokeilivat tarjota oppilailleen ruoka- ja vaateavustusta, mutta tämä ei merkittävästi lisännyt koulujen oppilasmääriä (Partanen 2016, 280). Jos vaihtoehtoina oli sekä suomalainen että venäläinen koulu, vaaka kallistui usein venäläisen koulun hyväksi, koska venäläisiä kouluja pidettiin uskonnollisempina ja venäjän kielen taitoa hyödyllisenä. Esimerkiksi kolme talvea Venäjän koulua käynyt suojärveläishaastateltava muistelee opetussisällöistä mieleen jääneen erityisesti rukouksia:

H: Mitäbä koululla sit opetettii?

P: no em mie niidä tiijä midä opetettii. uskonduo da rugovuksii opetettii, silloin. mie ku vähän käin ga mie ku ve veñan kouluu käim muuda em mie muissa nyt. rugouksiuhän niidäg opetettii.

(Suojärvi, 1890, nainen)

H: Mitäpä koulussa sitten opetettiin?

P: No en minä niitä tiedä mitä opetettiin. Uskontoa ja rukouksia opetettiin silloin. Minä kun vain vähän aikaa kävin Venäjän koulua, niin en minä muuta muista nyt. Rukouksiahan niitä ainakin opetettiin.

Eräs impilahtelaishaastateltava innostuu puolestaan luettelemaan haastateltutilanteessa lukusanat venäjäksi yhdestä viiteenkymmeneen:

P: – se ol' Ukrainasta meijän se opettaja. miesopettaja se ol'.

H: Maltatko venäjäksi paissa?

P: kyllä. jonguv verran.

H: Siellä opit?

P: niin koulus opin. sadah ast ainagi lugiegi ozaan. muuda nyd en erikoizemmin ga, kyllähäm minä nyd ozaam muuda-, nii ezineihen nimii vähä muistelen, mutta, en t'ia, voihan niidä virheidä tulla siibe sadah ast i lugemizeskii tuoda, jotta enhä nyt, minä varma ole jotta tuleego ne justii luvettuu kaikki silleh, prikulleh vai, kummin-nii että suurim piirdein. (Impilahti, 1900, mies)

P: – Se oli Ukrainasta se meidän se opettaja. Miesopettaja se oli.

H: Osaatko puhua venäjää?

P: Kyllä, jonkun verran.

H: Sielläkö opit (venäläisessä koulussa)?

P: Niin, koulussa opin. Sataan asti osaan ainakin laskea, muuta nyt en erikoisemmin, mutta kyllä minä nyt niitä esineiden nimiä vähän muistan, mutta en tiedä, voihan niitä virheitä tulla siinä sataan asti laskemisessakin. En minä nyt ihan varma ole, tuleeko ne juuri tarkalleen oikein mutta suurin piirtein. (Punttila 1992, 93; litteraatiota karkeistettu.)

Kolmas, 1880-luvulla syntynyt suojärveläishaastateltava kertoo käyneensä venäläiskoulua neljä vuotta *umbivenalazen* eli vain venäjää puhuneen opettajan johdolla. Vaikka kirjallisuudessa on esitetty arvioita, että venäläisten koulujen oppimistulokset jäivät usein melko vaatimattomiksi (esim. Koukkunen 1968, 67), kyseinen haastateltava kertoo oppineensa koulussa lukemaan ja kirjoittamaan ja että hänellä on edelleen hyllyssään myös venäjänkielisiä kirjoja.

Paikallisella tasolla merkitystä venäläiskoulujen suosioon saattoi olla myös pappien, kauppiaiden ja muiden kunnan merkkihenkilöiden mielipiteillä (Hämynen 2016, 441; Partanen 2016, 280). Väestön nihkeää asennetta kansakouluja kohtaan havainnollistaa seuraava kansakoulunopettaja Vilho Reiman kuvaus siitä, millaista oli 1900-luvun alussa yrittää taivutella raja-seudun kuntapäätäjiä perustamaan suomalaisia kouluja:

Talkoo oli saada Miinalan [kylä Salmassa] pitkäpartaiset isännät kuuntelemaan puheitamme. Esitelmäsanaa kun ei vielä »ellennetty» [’ymmärretty’], niin kutsuin heidät kuulemaan »kontuasioista». Ja kaikki saapuivatkin saamaan talonsa perintöpapereita. Siinä sai nyt nuori sivistys hikoilla, mitäs nyt sanotaan ja millä äijät tyydytetään! Koetimme puhua kouluasioistakin, mutta ei se ukkoja miellyttänyt. Suomalaisesta koulusta sanoivat lopuksi: »Ka hyvät oldih paginat, ja hyvähän se on suomalaisnegi shkoulu, vain venjalaizen myö tarvits-hemmo!» [’Ka hyvän puheen pidit ja hyvähän se on suomalainen-kin koulu, mutta me tarvitsemme venäläisen!’] (Härkönen ym. 1940, 107.)

Sortavalan seminaarin pitkäaikainen ortodoksisen uskonnon opettaja Sergei Solntsew kuvaa puolestaan suomalaiskoulujen opettajien kohtaamia vaikeuksia seuraavasti:

Viidenkymmenen vuoden kuluessa on seminaarista päästetty 86 kreikkalaiskatolista opettajaa ja 73 opettajatarta. Sitä paitsi on 11 kreikkalaiskatolista opettajaa ja 25 opettajatarta saanut opettajapätevyyden hospitantteina. Suurin osa heistä on jäänyt toimimaan

Karjalan väestön keskuuteen. Saatuaan seminaarissa kansallisen he-rätyksen he kaikella nuoruuden innolla antautuivat työlleen. Luonnollista on, että alussa heihin suhtauduttiin melkoisella epäilyllä niin pappien kuin paikoittain kansankin puolelta. Papistolle oli vierasta se kansallinen mieli, jolla opettajat tekivät työtä. Kansa taas oudoksui opettajien suhteita uskomuksiinsa, sillä luonnollista oli, että opettajat omistettuaan oikeammat ja selvemmat uskonnolliset tiedot eivät voineet olla mukana kansan sellaisissa uskonnollisissa menoissa ja aina noudattaa heidän sellaisia tapojaan, jotka johtuivat uskonnollisesta tietämättömyydestä. Kaikki opettajat eivät myöskään osanneet taitavasti toimia tätä tietämättömyyttä vastaan, vaan omalla, joskus halveksivallakin esiintymisellään loukkasivat yksinkertaisen kansan pyhiä asioita. (Solntsew 1930, 152.)

Raja-Karjalan kansakouluja kävi suhteellisesti enemmän luterilaisten kuin ortodoksien lapsia (Hämynen 2016, 439). Ortodoksien piirissä kansakoulujen suosiota vähensi oman uskonnonopetuksen puute: Kansakoulu-asetus ei ottanut huomioon uskonnollisia vähemmistöjä, ja yhden opettajan kouluissa – jollaisia suurin osa Raja-Karjalan kansakouluista oli – sama opettaja opetti molempiin kirkkokuntiin kuuluvia oppilaita (Hämynen 1995, 55). Pitkien etäisyyksien takia ortodoksipapin antamaa uskonnon-opetusta ei ollut monin paikoin mahdollista järjestää (Halila 1949a, 156). Kuitenkin aivan itäisimmästäkin Raja-Karjalasta kotoisin olevilla haastateltavilla voi olla muistoja myös kansakoulusta. Salmin Mantsinsaaressa syntynyt haastateltava kertoo käyneensä kansakoulua kuuden kilometrin päässä:

H: No sielä koulu oli jo silloin?

P: oli oli, oli jo, ei sil-, sit kyläz ei olluh. se kierdokoulu kävi yli suaren. ajottain konsu kumbazesgi kyläs. a sit kanzakoulut tuldih, kanzakoulu ol’ kuvven kilometrim piäs. sinne pidi minun kävvä sinne kanzakouluh. nii.

H: No kestikö se yhtä kauan kun nyt?

P: se ol’ vai nel’vuodiñe. nel’i vuottu. kansakoulu.

(Salmi, 1880, nainen)

H: No siellä koulu oli jo silloin?

P: Oli oli, tai ei siinä (meidän) kylässä ollut. Kiertokoulu kiersi vuorotellen (saaren) kussakin kylässä. Sitten tulivat kansakoulut. Kansakoulu oli kuuden kilometrin päässä. Sinne minun piti mennä sinne kansakouluun.

H: No kestäkö se (kansakoulu) yhtiä kauan kuin nyt?

H: Se oli vain nelivuotinen.

Epäluuloa kansakouluja kohtaan lisäsi osaltaan kielikysymys, koska ortodoksisen kirkon ja slaavin kielen yhteys Raja-Karjalassa oli vahva. Vaikka läheskään kaikki rajakarjalaiset eivät ymmärtäneet kirkkoslaavia, kieli liittyi kiinteästi uskonnon harjoittamiseen ja kielen vaihtaminen rinnastettiin omasta uskosta luopumiseen (Hämynen 1995, 37; Partanen 2016, 272–277). Venäläiskoulujen suosion taustalla olikin, että niissä ortodoksisen uskonnon ja venäjän ja slaavin kielten opetus olivat keskeisessä asemassa. Venäjän osaamisesta katsottiin olevan myös maallisempaa hyötyä, koska varsinkin Raja-Karjalan itäosista kuljettiin ennen Suomen itsenäistymistä kauppamatkoilla ja sesonkitöissä Aunuksen Karjalassa ja Pietarissa (Hämynen 1995, 85–86; 2011, 118–128; Uusitupa & Koivisto 2020, 163–167).

Opetuksen järjestäminen Suomen itsenäistyttyä

Suomen itsenäistyttyä Raja-Karjalan kouluolot olivat pitkään sekavat, ja säännölliseen koulutyöhön päästiin paikoin palaamaan vasta 1920-luvulla. Venäläisiä kouluja alettiin lakkauttaa keväällä 1917, mikä näkyi oppilasmäärien merkittävänä kasvuna kansa- ja kiertokouluissa. Osalle oppilaista venäläinen koulu jäi kuitenkin ainoaksi kouluksi. (Hämynen 1995, 90–92, 127–128.) Vaikka koulumatka olisi ollut lyhyt, koulupolulla saattoi olla muita esteitä.

H: Oliko pitkä koulumatka?

P: ei ollu pitkä matka. koulumatka ol' lyhyt. mut muuten ol' i vaikeuksi sillo, se justi loppu tämä koulunkäynti sotkeudu sen takia sillo ei ollu vielä koulupakko. mut se loppu sillo ku se algo kahdeksantoista

vuosluvul se maailmansota. niin se lopetti sen koulunkäynty sin tul' pariv vuuvvel se koulunkäyndihäiriö. et Venäjän koulut lopetettih, pois, missä ol' niiku käydii Venäjän kouluh. ja sit tuli se, että pidi kaikkien mennä siibe suomelaizeh kouluu ja sit ku se soda syyty ni siit ei ollu niitä kouluja. ven- Venäjän koulu loppu kogonaa ja Suomen koulu ol' sit semmoñ piendä segaannusta parina talvena, mut sithä myö jo mut minä olin sit jo nii iso tyttö, ni eib oo enää tuota, kannattanu koulu, ei- pidi olla piän elos. pidi hommata leibeä jo, [naurahdus] pidi olla la- lapsii kačomas, siel herrasväes ja kaikkee semmosta ansa- ja leibätyöda ettei enää joudanuh kouluu käymää. (Salmi, 1900, nainen)

H: Oliko pitkä koulumatka?

P: Ei ollut pitkä matka. Koulumatka oli lyhyt, mutta oli muita vaikeuksia. Silloin tämä koulunkäynti sotkeentui, silloin ei vielä ollut koulupakkoa. Mutta se (koulunkäynti) loppui silloin, kun alkoi vuonna kahdeksantoista se maailmansota. Se lopetti koulunkäynnin, siinä tuli pariksi vuodeksi koulunkäyntihäiriö. Venäjän koulut lopetettiin niissä paikoissa, missä oli käyty Venäjän koulua. Ja sitten tuli se, että kaikkien piti mennä siihen suomalaiseen kouluun. Ja sitten kun se sota syytyi, niin sitten ei enää ollut niitä kouluja. Venäjän koulu loppui kokonaan ja Suomen koulu oli sitten semmoista pientä sekaannusta parina talvena. Mutta sittenhän minä olin jo niin iso tyttö, ettei enää kannattanut mennä kouluun vaan piti lähteä ansaitsemaan. Piti hankkia leipää, piti vahtia herrasväen lapsia ja kaikenlaista ansaintatyötä, ettei enää joutanut koulua käymään.

Venäläisopettajista monet pakenivat Venäjälle jo vuoden 1917 aikana (Hämynen 2016, 441). Venäläiset papit sen sijaan jatkoivat vielä vuonna 1917 työskentelyään Suomen ortodoksisissa seurakunnissa, koska suomalaisia pappeja ei yksinkertaisesti ollut (Hämynen 1995, 108–109). Marraskuussa 1918 annettiin asetus, jonka mukaan ortodoksisesta kirkkokunnasta tuli Suomen toinen kansankirkko ja jossa määrättiin muun muassa kansankielisistä jumalanpalveluksista, vuosittaisista lukukinkereistä ja luteri-

laista rippikoulua vastaavasta kristinoppikoulusta (Hämynen 1995, 93). Normaaliin koulutyöhön paluuta häiritsivät Raja-Karjalassa ensin sisällissota ja sitten Aunuksen retki, jonka huoltotiloiksi tarvittiin rajaseudun koulurakennuksia ja jonka retkeläisiin kuului monia alueella toimivia opettajia (Hämynen 1995, 129–130). Myös myöhemmin pätevien kansakoulunopettajien houkuttelemisen syrjäiselle rajaseudulle oli hankalaa (Hämynen 2016, 442).

Oppivelvollisuuslaki astui voimaan 1.8.1921. Laki edellytti, että jokaisessa koulupiirissä pitää olla kaksivuotinen alakansakoulu, nelivuotinen yläkansakoulu ja käytännölliseen elämään valmistavaa jatko-opetusta lapsille, jotka eivät enää kansakoulun jälkeen saaneet muuta opetusta. Oppivelvollisuudesta vapautettiin harvaanasuttujen seutujen lapset, jotka asuivat yli 5 kilometrin päässä kansakoulusta. Kunnan ei myöskään tarvinnut perustaa koulua, mikäli piirissä oli alle 20 lasta. Kouluverkoston toteuttamiseen annettiin aikaa maaseuduilla 16 ja kaupungeissa 5 vuotta. (*Laki oppivelvollisuudesta* 1921, § 7–9, 11, 19.)

Suurinta oppilas- ja opettajamäärien kasvu oli oppivelvollisuuden ensimmäisinä vuosikymmeninä Raja-Karjalassa, jossa lähtötilanne oli erityisen huono (Nevalainen 1994, 371). Esimerkiksi Salmassa kansakoulun käyneiden osuus oli 1930-luvun lopulla jo 85 %, vaikkei kunta ollut ehtinyt tuohon mennessä edes kokonaisuudessaan toteuttaa lain edellyttämää kansakouluverkostoa (Hämynen 2016, 446). Myös opettajankoulutus lisääntyi. Vuosina 1921–1939 valmistuneista Sortavalan seminaarin opettajista kolmannes oli Viipurin läänistä, ja suurin osa Viipurin läänistä kotoisin olevista opettajista myös työllistyi lääniin. (Hämynen 2016, 447).

Oppivelvollisuuslaki lopetti kirkon alkuopetuksen. Kirkon vastuulle jäivät vain rippi- ja kristinoppikoulut. (Hämynen 1995, 119.) Samoin yksityisten tahojen ylläpitämät kansakoulut kunnallistettiin 1920-luvun alussa (Hämynen 1995, 136–138). Lain mukaan opetus olisi ollut mahdollista järjestää myös muilla kielillä kuin suomeksi tai ruotsiksi alueilla, joissa vähemmistökielen puhujat muodostivat enemmistön, mutta karjalankielistenkin rajakarjalaislasten opetuskielenä oli suomi, vaikka lapsi saattoi kouluun mennessään osata vain ja ainoastaan karjalaa (*Laki oppivelvollisuudesta* 1921, §11; Hämynen 2013, 187).

Kirjallisuuden perusteella rajakarjalaistaustaiset – ja karjalan kielen taitoiset – opettajat käyttivät jossain määrin opetuksen apukielenä myös karjalaa niin Raja-Karjalassa ennen sotia kuin muualla Suomessa sotien jälkeen (Hämynen 1995, 64–65; 2011, 126–127; 2013, 186–187, 189; Härkin 2016, 69, 71). Selvää kuitenkin on, että oppivelvollisuuskoulu muutti rajakarjalaista elämäntapaa suomalaisemmaksi ja vahvisti karjalankielisten perheiden lasten kaksikielisyyttä samalla kun se välitti opetussisällöissään kuvaa kulttuurisesti yhtenäisestä kansakunnasta (Hämynen 2013, 188; 2016, 446; Halila 1949a, 421–426; Lampinen 2003, 40; Partanen 2016, 268–269).

Ennen toista maailmansotaa opetuksen tila Raja-Karjalassa oli hyvä sikäli, että karjalankieliset lapset saivat käydä kansakoulua yhdessä ja koulun suomenkielisydestä huolimatta heidän kotikielensä ja yhteisön käyttökielenä laajemminkin säilyi karjala. Sotien jälkeen tilanne muuttui, kun rajakarjalaiset asutettiin muualle Suomeen ja heistä tuli valtaväestöön verrattuna toisia kieleltään, uskonnoiltaan ja lähihistorialtaan. Omassa haastatteluaineistossamme siirtokarjalaisilta ei ole juuri kyselyt elämästä uusilla asuinseuduilla, mutta aiemmissa tutkimuksissa on raportoitu muun muassa siirtokarjalaisten lasten ja suomenkielisten opettajien molemminpuolisista ymmärtämishäviöistä (Härkin 2016, 70; Raninen-Siiskonen 1999, 174–175), eri-ikäisten siirtokarjalaisten kohtaamista kiusaamisesta ja ”ryssittelystä” (Hämynen 2013, 201–202; Riionheimo & Palander 2020, 59) sekä karjalankielisen nuorison kokemasta häpeästä omaa äidinkieltä kohtaan (Kananen 2010, 90; Pyöli 2013, 172). Elävä kaksikielisyys muuttui sotaa seuranneina vuosikymmeninä monissa rajakarjalaisperheissä yksikieliseksi suomenkieliseksi, eivätkä edes karjalankieliset kotiolut ja myönteinen suhtautuminen karjalan kieltä kohtaan riittäneet välttämättä ylläpitämään karjalan kieltä nuoremman sukupolven keskuudessa (Riionheimo & Palander 2020, 50–51).⁶

⁶ Jossain määrin Suomen karjalankielisen väestön vaiheista voi löytää yhtymäkohtia myös saamelaisen kouluhistoriaan. Itä-Suomenkin syrjäisillä alueilla lapset saattoivat nimittäin joutua muuttamaan pitkien matkojen takia kouluasuntoihin, joista oli mahdollista käydä kotona vain pidemmällä lomilla. Tällaisissa oloissa karjalaisperheiden lapsista kasvoi helposti suomenpuhujia, vaikkei oman kielen käyttöä suoranaisesti olisi kiellettykään (Riionheimo & Palander 2020, 51). Sen sijaan Saamenmaalla saamen puhuminen oli kouluympäristössä kiellettyä, jopa rangaistavaa (Olthuis 2003, 569).

Lopuksi

Tässä artikkelissa olemme tarkastelleet Raja-Karjalan kouluoloja ennen Suomen itsenäistymistä sekä rajakarjalaisten itsensä jälkikäteen esittämiä koulumuistoja. Tutkimuskohde kuvaa havainnollisesti paitsi suomalaisen koulutusjärjestelmän kehitystä, myös Suomen karjalankielisten kielellisessä ympäristössä tapahtunutta muutosta, joka toi ensin Raja-Karjalan karjalankielisten toiseksi käyttökieleksi suomen ja johti myöhemmin suomenkielisessä kieliympäristössä monien kohdalla kielenvaihtoon ja äidinkielen luopumiseen. Kuten historiantutkija Heikki Koukkunen (1968, 87) kirjoittaa, Raja-Karjalan kirkko- ja koulukysymys eli kiista siitä, millä kielellä ortodoksiset jumalanpalvelukset ja kansanopetus tulisi alueella järjestää, kietoutuivat läheisesti suomalais-venäläisten suhteiden hoitoon, ja väestön henkisen tilan parantaminen jäi näissä pyrkimyksissä usein taka-alalle. Kun kunnallista kansanopetusta alettiin 1800-luvun lopulla suunnitella ja toteuttaa, päällimmäisenä kielipyrkimyksenä toimijoiden mielissä oli suomen kielen käyttöalojen kasvattaminen. Suomen alueella puhutut vähemmistökielet jäivät sen sijaan yleensä huomiotta viimeistään päätösten täytäntöönpanossa.

Koululaitoksella ja koululla sosiaalisena ympäristönä on ollut eri aikoina merkittävä rooli suomalaisen tapakulttuurin ja suomen yleiskielen levittämisessä koko kansan keskuuteen. Kunnia on kuitenkin vähintään kyseenalainen, jos sitä tarkastelee karjalan kielen puhujien näkökulmasta, sillä koulu on ollut merkittävässä roolissa myös karjalan kielen unohtamisessa ja piiloon painamisessa. Karjala on usein piilossa myös käyttämässämme lähteissä, eikä aina ole selvää, tarkoitetaanko kirjallisuudessa mainitulla ”kansankielellä” karjalaa vai suomea. Niin ikään ”suomi” voi merkitä varsinkin vanhemmissa lähteissä sekä yksin suomea että suomea ja karjalaa yhdessä. Lähteemme eivät myöskään kerro kaikkea 1800- ja 1900-lukujen vaihteen Raja-Karjalassa vallinneesta kielellisestä todellisuudesta, vaan niistä hahmottuva rajakarjalainen kielimaisema on osin aukkoinen ja jättää vastaamatta esimerkiksi sellaisiin tutkimusongelmamme kannalta keskeisiin kysymyksiin kuin missä määrin rajakarjalaislasten opettajat osasivat karjalaa tai käyttivät sitä opetuksessa. Jonkin muun aineiston valossa ja joidenkuiden muiden tulkitsemana kuva Raja-Karjalan koulujen kielellisestä todellisuudesta voisikin muodostua hieman toisenlaiseksi. Mitä

käyttämämme lähteet sen sijaan selvästi kertovat on, että suomalaisen koululaitoksen historiassa Suomen karjalankieliset ovat jääneet pitkälti näkyttömiin ja että monitieteiselle tutkimukselle olisi vielä tarvetta.

Nykyisin karjala ei ole Suomessa enää sellainen elävä alueellinen kielimuoto kuin se oli ennen toista maailmansotaa, vaan karjalankieliset elävät nyttemmin hajallaan eri puolilla maata (Sarhimaa 2017, 21–25). Sotia edeltäneenä aikana karjalan puhujia arvioidaan eläneen Raja-Karjalassa noin 35 000–40 000 (Hämynen 2013, 187, 196). Nykyisin arviot karjalan puhujamääristä Suomessa vaihtelevat 5 000:n ja 11 000:n välillä (Sarhimaa 2017, 112–114). Kielen elinvoimaisuudessa tapahtuneesta muutoksesta kertoo myös se, että suuri osa karjalan nykyisistä puhujista on melko iäkkeitä ja harva lapsi oppii enää karjalan ensimmäisenä kielenään (Sarhimaa 2017, 131–132). Karjalan kielen puhujat suhtautuvat kuitenkin kieltensä tulevaisuuteen toiveikkaasti, ja Itä-Suomen yliopiston johtamassa karjalan kielen elvytyshankkeessa (2021–2022) pyritään parantamaan sekä kielen yhteiskunnallista asemaa että kieliyhteisön mahdollisuuksia opiskella ja käyttää omaa kieltään (*Karjalan kielen elvytyshankkeen blogi* 2021).

Vaikka erilaisten vähemmistöjen oikeuksista puhutaan nykyisin enemmän kuin muutama vuosikymmen takaperin, karjalankieliset ovat Suomessa edelleen monelle melko tuntematon väestöryhmä. Myös virallisessa kansakunnan historiassa he ovat jääneet marginaaliin. Muiden vähemmistöjen tavoin karjalankieliset ansaitsevat kuitenkin historiankirjoituksessa oman lukunsa. Menneisyyden näkyväksi tekeminen voi myös auttaa kielellisten oikeuksien toteutumista tulevaisuudessa.

Litterointimerkit

- ‘ liudennus eli j:mäinen lisäväri konsonanttia äännettäessä, esim. *ol’* ’oli’
- ⸮ legatokaari, jolla merkitään sanan loppukonsonantin ja seuraavan sanan alkuvokaalin ääntymistä samaan tavuun, esim. *meill⸮oli* ’meillä oli’
- (tavunraja, esim. *rugouksiihän* ’rukouksiahan’

Lähteet:

Painamattomat lähteet:

Raja-Karjalan korpus = Palander, Marjatta, Riionheimo, Helka & Koivisto, Vesa 2017. *Raja-Karjalan korpus*. Itä-Suomen yliopisto & Kotimaisten kielten keskus.

Julkaistut rajakarjalaisaastattelut:

Punntila, Matti 1992. *Impilahden karjalaa*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Kirjallisuus:

Anttikoski, Esa (toim.) 2003. *Developing written Karelian. Papers from the Karelian session of the 11th International Conference on Methods of Dialectology*. Joensuu: Joensuun yliopiston humanistinen tiedekunta.

Halila, Aimo 1949a. *Suomen kansakoulun historia II*. Porvoo: WSOY.

Halila, Aimo 1949b. *Suomen kansakoulun historia III*. Porvoo: WSOY.

Halila, Aimo 1950. *Suomen kansakoulun historia IV*. Porvoo: WSOY.

Heikkinen, Antero 1983. *Perinneyhteisöstä kansalaisyhteiskuntaan. Koulutuksen historia Suomessa esihistorialliselta ajalta itsenäisyyden aikaan*. Helsinki: Gaudeamus.

Härkin, Päivi 2016. Karjalan kieli kylän murroksissa. Teoksessa Rannikko, Pertti & Sireni, Maarit & Härkin, Päivi & Itkonen, Hannu & Knuutila, Seppo & Lähteenmäki, Maria & Oksa, Jukka & Simula, Mikko, *Kotona, kylässä, liikkeellä. Sivakka ja Rasimäki arjen ja mielen tiloina*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 56–88.

Hämynen, Tapio 1993. *Liikkeellä leivän tähden. Raja-Karjalan väestö ja sen toimeentulo 1880–1940*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Hämynen, Tapio 1995. *Suomalaistajat, venäläistäjät ja rajakarjalaiset. Kirkko- ja koulukysymys Raja-Karjalassa 1900–1923*. Joensuu: Joensuun yliopisto.

Hämynen, Tapio 2011. Metsä, raja ja suojärveläiset. Teoksessa Hämynen, Tapio (toim.), *Omal maal, vierahal maal. Suojärven historia III*. Nurmes: Suojärven Pitäjätseura ry, 20–204.

Hämynen, Tapio 2013. Rajakarjalaisen kieliyhteisön rapautuminen ja karjalankielisten määrä Suomessa. Teoksessa Suutari, Pekka (toim.), *Karjala-kuvaa rakentamassa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 182–213.

Hämynen, Tapio 2016a. Uskonnollisuuden eri ulottuvuudet Salmassa. Teoksessa Kokkonen, Jukka (toim.), *Rajoil da randamil. Salmi ja salmilaiset 1617–1948*. 2. korjattu painos. Saarijärvi: Salmi-Säätiö, 254–258.

Hämynen, Tapio 2016b. Koululaitos Salmassa. Teoksessa Kokkonen, Jukka (toim.), *Rajoil da randamil. Salmi ja salmilaiset 1617–1948*. 2. korjattu painos. Saarijärvi: Salmi-Säätiö, 434–449.

Härkönen, Iivo, Pankakoski, K. H. & Seppä, Väinö (toim.) 1940. *Sortavalan seminaari 1880–1940. Muistojulkaisu*. Helsinki: Osakeyhtiö Valistus.

Jeskanen, Matti 2005. Karjalan kieli ja karjalankieliset Suomessa. Teoksessa Palander, Marjatta & Nupponen, Anne-Maria (toim.), *Monenlaiset karjalaiset. Suomen karjalaisen kielellinen identiteetti*. Joensuu: Joensuun yliopiston humanistinen tiedekunta, 214–285.

Kananen, Heli Kaarina 2010. *Kontrolloitu sopeutuminen. Ortodoksinen siirtoväki sotien jälkeisessä Ylä-Savossa (1946–1959)*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <<http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-4119-2>>

Karjalan kielen elvytyshankkeen blogi 2021. Luettu 13.4.2021. <<https://blogs.uef.fi/karjalanelvytyt/>>

KKS = *Karjalan kielen sanakirja I–VI*. Lexica societatis fenno-ugricae XVI. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. 1968–2005. Verkkoversio. <http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/kks_etusivu.cgi>

Kemppinen, Iivar 1969. *Sortavalan seminaarin historia*. Helsinki: Kymölän kilta.

Kirkinen, Heikki 1994. Karjalan historia juurista Uudenkaupungin rauhaan. Teoksessa Kirkinen, Heikki & Nevalainen, Pekka & Sihvo, Hannes (toim.), *Karjalan kansan historia*. Porvoo: WSOY, 13–171.

Koivisto, Vesa 2018. Border Karelian dialects – a diffuse variety of Karelian. Teoksessa Palander, Marjatta & Riionheimo, Helka & Koivisto, Vesa (toim.), *On the border of language and dialect*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 56–84. <<https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/29742>>

Koivisto, Vesa 2019. Rajakarjalaismurteiden refleksiiviverbeistä. Teoksessa Björklöf, Sofia & Jantunen, Santra (toim.), *Plurilingual Finnic. Language change in a multilingual environment*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 187–238. <<https://journal.fi/uralicahelsinki/issue/view/uh14>>

Koukkunen, Heikki 1967. Kreikkalaiskatolinen papistomme kansallisena ongelmana viime vuosisadan loppupuolella. *Historiallinen Aikakauskirja* 65(1), 85–97.

Koukkunen, Heikki 1968. Kreikkalaiskatolisen kansanopetuksemme alkuvaikeudet. *Ortodoksia* 18, 49–88.

Kuujo, Erkki, Tiainen, Jorma & Karttunen, Eeva 1970. *Sortavalan kaupungin historia*. Jyväskylä: Sortavalaisten Seura r.y.

Laki oppivelvollisuudesta 1921.
<<https://www.eduskunta.fi/pdf/saadokset/101-1921.pdf>>

Lampinen, Osmo 2003. *Suomen koulutusjärjestelmän kehitys*. Helsinki: Gaudeamus.

Leino-Kaukiainen, Pirkko 2011. ”Kaikki oppis lukemhan ja kriivaroimhan”. Teoksessa Heikkinen, Anja & Leino-Kaukiainen, Pirkko (toim.), *Valistus ja koulunpenkki. Kasvatus ja koulutus Suomessa 1860-luvulta 1960-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 347–351.

Mähönen, Hannu 2006. Lukutaitoa ja opetuksen maakunnallisia tavoitteita. Teoksessa Katajala, Kimmo & Juvonen, Jaana (toim.), *Maakunnan synty. Pohjois-Karjalan historia 1809–1939*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Joensuun yliopisto, 214–252.

Nevalainen, Pekka 1994. Ensimmäisestä maailmansodasta nykypäivään. Teoksessa Kirkinen, Heikki, Nevalainen, Pekka & Sihvo, Hannes (toim.), *Karjalan kansan historia*. Porvoo: WSOY, 347–550.

Olthuis, Marja-Liisa 2003. Uhanalaisen kielen elvytys: esimerkkinä inarinsaame. *Virittäjä* 107(4), 568–579. <<https://journal.fi/virittaja/article/view/40298/9725>>

Partanen, Jukka 2016. Routavuodet. Teoksessa Kokkonen, Jukka (toim.), *Rajoil da randamil. Salmi ja salmilaiset 1617–1948*. 2. korjattu painos. Saarijärvi: Salmi-Säätiö, 267–285.

Paunonen, Heikki 1994. Kielen normit ja kielen ohjailun normit. *Tiede & edistys* 19, 17–28.

Pyöli, Raija 2013. Rajakarjalaiset ja muuttuva identiteetti. Teoksessa Suutari, Pekka (toim.), *Karjala-kuvaa rakentamassa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 159–181.

Raninen-Siiskonen, Tarja 1999. *Vieraana omalla maalla. Tutkimus Karjalaisen siirtoväen muistelukerronnasta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Relander, Oskar 1930. Sortavalan seminaarin vaiheita. Teoksessa Saarialho, Kaarle, Hällström, K. H. & Valve, Eetu (toim.), *Sortavalan seminaari 1880–1930*. Helsinki: Oy Valistus, 9–148.

Riionheimo, Helka & Palander, Marjatta 2020. Muistojen karjala – kolmen ilomanttilaisen muistikuvia karjalan kielestä. Teoksessa Kolehmainen, Leena, Riionheimo, Helka & Uusitupa, Milla (toim.), *Ääniä idästä. Näkökulmia Itä-Suomen monikielisyteen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 37–73.

Saloheimo, Veijo 1986 [1976]. *Pohjois-Karjalan historia II*. 1617–1721. Toinen korjattu painos. Joensuu: Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiö.

Sarhimaa, Anneli 2017. *Vaietut ja vaiennetut. Karjalankieliset karjalaiset Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Sihvo, Hannes 1973. *Karjalan kuva. Kavelianismin taustaa ja vaiheita autonomian aikana*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Sihvo, Hannes 1994. Vanhasta Suomesta autonomian ajan Karjalaan. Teoksessa Kirkinen, Heikki, Nevalainen, Pekka & Sihvo, Hannes (toim.), *Karjalan kansan historia*. Porvoo: WSOY, 175–291.

Solntsew, S. 1930. Sortavalan opettajaseminaarin vaikutus Karjalan kreikkalaiskatolisen väestön kirkolliseen elämään. Teoksessa Saarialho, Kaarle, Hällström, K. H. & Valve, Eetu (toim.), *Sortavalan seminaari 1880–1930*. Helsinki: Oy Valistus, 149–157.

Uusitupa, Milla 2017. *Avoimet persoonaviittaukset rajakarjalaismurteissa*. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto. <<http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-61-2646-3>>

Uusitupa, Milla, Koivisto, Vesa & Palander, Marjatta 2017. Raja-Karjalan murteet ja raja-alueiden kielimuotojen nimitykset. *Virittäjä* 121(1), 67–106. <<https://journal.fi/virittaja/article/view/53121>>

Uusitupa, Milla & Koivisto, Vesa 2020. Monikielinen Raja-Karjala. Teoksessa Kolehmainen, Leena, Riionheimo, Helka & Uusitupa, Milla (toim.), *Ääniä idästä. Näkökulmia Itä-Suomen monikielisyteen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 143–190.

Waris, Heikki, Jyrkilä, Vieno, Raitasuo, Kyllikki & Siipi, Jouko 1952. Siirtoväen sopeutuminen. *Tutkimus Suomen karjalaisen siirtoväen sosiaalisesta sopeutumisesta*. Helsinki: Otava.